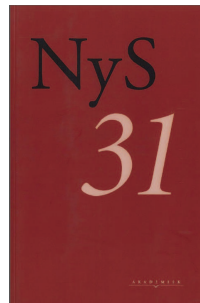

NyS

Titel:	Historisk lingvistik
Forfatter:	Eva Skaftø Jensen
Kilde:	<i>NyS – Nydanske Sprogstudier</i> 31, 2002, s. 7-32
Udgivet af:	Akademisk Forlag A/S
URL:	www.nys.dk

© NyS og artiklens forfatter

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre NyS-numre (NyS 1-36) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Historisk lingvistik

EVA SKAFTE JENSEN

Enhver der er en smule sprogligt opmærksom – og det vil i praksis sige størstedelen af befolkningen – lægger jævnligt mærke til forskellige finurligheder i det sprog de omgås med til daglig. Måske siger kærestens familie konsekvent *farede* (: *hun farede af sted*), mens man selv er vokset op med *for* (: *hun for af sted*). Måske går ens gode ven *til købmanden* med udtalt *-b-* : *købmand*, mens man selv nøjes med at gå *til købmanden* uden udtalt *-b-* : *kømand*. Måske oplever man at gå ind hos en slagter og bede om *godt et halvt kilo hakket kød* for derpå at opdage at man har fået lidt mindre end 500 gram selv om man troede man bad om lidt mere end 500 gram. Første gang dette sker tror man måske slagteren er sjusket, men når situationen gentager sig, begynder man muligvis at ane at *godt* ikke nødvendigvis bruges ens af alle mennesker. Den opmærksomme sprogbruger vil lægge mærke til at der på visse områder således er *variation* i sproget, og at *farede* : *for* er præteritumsvarianter til verbet *fare*. Ligeledes kan *købmand* hhv. med og uden *-b-* være forskellige udtalevarianter af et og samme ord. Og når man tilpas mange gange har mødt ordet *godt* brugt både i betydningen *lidt mere end* og i betydningen *lidt mindre end*, kan man (måske) begynde at se på de to betydninger som betydningsvarianter af noget som kunne betyde *cirka*, *omkring*, *ikke præcist* uden nærmere angivelse af om der er tale om mere end eller mindre end.

Når man beskriver forskellige varianter i et sprog, kan man for eksempel gøre det ud fra geografisk spredning (dialektologi), eller ud fra social spredning (sociolingvistik). Ind i mellem kan man have observeret at nogle varianter er ældre end andre, og hvis man er interesseret i hvilke varianter der kommer før de andre, og hvordan yngre varianter er opstået, kan man gå historisk til værks. I så fald bedriver man historisk lingvistik.

Denne artikel handler om historisk lingvistik, og det vil især være sprogforandringerne i de grammatiske systemer (især i dansk) der bliver beskrevet, men studier som undersøger hvordan *godt* kan komme til forandre betydning fra *lidt mere end* til *lidt mindre end*, hører selvfølgelig også til i feltet historisk lingvistik, og det samme gælder udviklinger i udtale. Sproglige forandringer forudsætter sproglige innovationer, og sproglige innovationer kan både opstå intenderet som resultatet af bevidst sproglig adfærd og ikke-intenderet. I denne artikel er det især de ikke-intenderede sproglige forandringer der dvæles ved, eksempler på intenderede sproglige forandringer kan man fx se i Jarvad 1995 og Jensen 2001.

Artiklen er tilrettelagt så den kan læses af folk uden forkundskaber i gammeldansk.

SYNKRONI OG DIAKRONI

De sidste 100 år har der været skærpet fokus på at skelne mellem to principielt forskellige måder at lave sprogbeskrivelse på. Saussure og siden hen Hjelmlev gør sig til fortalere for at skelne skarpt mellem en beskrivelse som går synkront til værks og en som går diakront til værks. I en synkron beskrivelse er det en interessant og relevant iagttagelse at præteritum af verbet *fare* kan optræde i to skikkelser, nemlig *for* og *farede*, og at ordet *godt* har to betydningsvarianter som eksisterer side om side. Det er interessant for beskrivelsen at den slags variantpar overhovedet eksisterer, og at vise systematikken/mønstrene bag dem. Det er for eksempel særdeles nyttigt i forbindelse med fremmedsprogsindlæring at man kan genkende varianter når man møder dem. Måden man i et fremmedsprog forholder sig til varianter på, er anderledes end den måde man forholder sig til helt forskellige ord på. Hvordan den situation så i øvrigt er opstået at man i et givet sprog kan finde variantpar som disse, er ikke umiddelbart relevant for den synkrone beskrivelse, det er til gengæld den interesse man dyrker når man laver diakrone beskrivelser.

Ofte bliver betegnelsen 'synkron beskrivelse' brugt udelukkende om synkrone beskrivelser af moderne sprog, men principielt er en udførlig beskrivelse af et tidsmæssigt tværsnit en synkron beskrivelse. En beskrivelse af klassisk latin, eller af oldkirkeslavisk, eller af dansk i 1500-tallet er en synkron beskrivelse. I det øjeblik man sammenligner klassisk latin

med senlatin, eller oldkirkeslavisk med moderne bulgarsk, eller dansk i 1500-tallet med dansk i 1700-tallet eller 1300-tallet, er der tale om diakrone beskrivelser. Synkrone beskrivelser er situationsbeskrivelser af sprogtilstande, mens diakrone beskrivelser er beskrivelser af sprogforandringer og sprogudviklinger.

I det følgende bliver variantparret *farede* : *for* brugt som udgangspunkt til at illustrere forskellen på en synkron og en diakron analyse med hovedvægten lagt på den diakrone analyse.

Når man slår op på verbet *fare* i retskrivningsordbogen (RO 1996), bliver man oplyst om at dette verbum kan hedde såvel *for* som *farede* i præteritum. Der er med andre ord valgfrihed med hensyn til om man vil sige og skrive det ene eller det andet. Disse oplysninger er relevante for folk som gør sig umage for at overholde gældende sprognorm. Hvis man vil tages alvorligt og have modtager til at høre efter hvad man siger, snarere end hvordan man siger det, kan det være strategisk ganske klogt at gebærde sig sprogligt 'rigtigt' i forhold til en sådan norm. I retskrivningsordbogen får vi altså at vide at begge varianter eksisterer, at de begge betegner præteritum, og at der ikke – set fra officiel side – er nogen forskel på dem. Sådanne oplysninger hører til i en synkron beskrivelse af moderne dansk.

Ved en diakron undersøgelse vil man straks overveje 1) om den ene variant kan være ældre end den anden, 2) hvilken variant der går forud for den anden, og 3) hvordan den yngre variant kan være opstået. Som en del af disse overvejelser leder man som regel efter mønstre. Et foreløbigt mønster af *fare* kan se ud som i fig. 1. Nummereringen af præteritumformerne er foretaget til lejligheden og er således ikke et udtryk for en etableret tradition hvor man nummererer forskellige præteritumsformer.

FIGUR 1

infinitiv	præsens	præteritum ¹	præteritum ²
fare	farer	for	farede

Altså:

du skal ikke fare sådan af sted
hun farer rundt som en hvirvelvind
hun for/farede straks ud og anskaffede sig en ny blyantspidser

Vi kan nu begynde at overveje om andre ord opfører sig på lignende måde, altså om de passer ind i det foreløbige mønster vist i fig. 1. Vi kan for eksempel begynde at se os om efter verber der veksler mellem *-a-* og *-o-*. Dem er der en hel del af i dansk. Her gives blot et par stykker:

infinitiv	præsens	præteritum
drage	drager	drog
tage	tager	tog

Folk der har med børn at gøre, har sikkert lagt mærke til at det ikke nødvendigvis er indlysende hvad præteritum af et verbum som *tage* er. Små børn øver sig længe på at lære den rigtige form, og de øver sig typisk på to forskellige muligheder: *tog* vs. *tagede*.

så tog/tagede jeg bilen og lagde den over på skibet

At det netop er *tog* : *tagede* der bliver trænet (og ikke fx *tik* eller *tømpede*), er ikke tilfældigt. Det følger af det mønster ovf. i fig. 1 hvorefter visse verber tilsyneladende kan have to forskellige præteritumsformer: en hvor vokalen adskiller sig fra vokalen i de andre former, og som er uden endelse, og en hvor vokalen er den samme som i de andre former, og som til gengæld har en endelse. Disse to måder at danne præteritum på er karakteristiske for verber i de germanske sprog (dansk, tysk, nederlandsk, engelsk, svensk, islandsk etc.), de følger klassiske bøjningsmønstre: mønstret for de stærke verber og mønstret for de svage verber. De fleste stærke verber er netop karakteristiske ved at de forskellige bøjningsformer har forskellige vokaler. Til gengæld har de i præteritum typisk ikke en bøjningsendelse:

FIGUR 2. Stærke verber (danner præteritum ved vokalveksel, snarere end ved bøjningsendelse)

infinitiv	præsens	præteritum
krybe	kryber	krøb
bryde	bryder	brød
skyde	skyder	skød
nyde	nyder	nød
give	giver	gav
briste	brister	brast
ligge	ligger	lå
stå	står	stod

De svage verber er derimod karakteristiske ved at de i præteritum har en bøjningsendelse, og til gengæld typisk har samme vokal som infinitiven:

FIGUR 3. Svage verber (danner præteritum ved bøjningsendelser, snarere end ved vokalveksel)

infinitiv	præsens	præteritum
spise	spiser	spis-te
male	maler	male-de
køre	kører	kør-te
regne	regner	regne-de
kalde	kalder	kald-te
kende	kender	kend-te
grine	griner	grin-te
stille	stiller	stille-de

Ud fra disse to mønstre (systemer/paradigmer), det stærktbøjede og det svagtbøjede, kan vi nu se en vis korrespondance mellem præteritumsformerne i det foreløbige mønster i fig. 1 og præteritumsformerne i disse to andre bøjningsmønstre vist i fig. 2 og fig. 3: præteritum1 svarer til præteritumsformen i det stærktbøjede mønster, og præteritum2 svarer til præteritumsformen i det svagtbøjede mønster.

EN DIAKRON HYPOTESE

Det kunne altså se ud som om et ord som *fare* kan bøjes både stærkt og svagt, og når man tager barnets træningsord *tog* : *tagede* med i betragtning, kan man begynde at overveje om der er en generel tendens til at visse verber skifter bøjningsmønster – fra det stærktbøjede til det svagtbøjede. En sådan hypotese er af diakront tilsnit, man observerer ikke blot at varianterne eksisterer, men overvejer også om der historisk set ligger en forandringsproces bag. Historisk set hører verbet *fare* til i den såkaldte 6. aflydsklasse. I 6. aflydsklasse finder man også verber som *gale*, *grave*, *drage* og *tage*. Bemærk at barnets træningsord *tage* således historisk set hører til i det samme bøjningsparadigme som *fare*. I moderne dansk hedder præteritum af *gale* og *grave* hhv. *galede* og *gravede* (her kaldet præteritum2), de følger altså mønstret i fig. 3 (de svage bøjninger), men man skal i virkeligheden ikke mere end ca. 150 år tilbage før man finder former som *gol* og *grov*, dvs. stærktbøjede præteritumsformer (her kaldet præteritum1).

FIGUR 4. Medlemmer af 6. aflydsklasse (da *gale* og *grave* endnu bøjedes stærkt)

infinitiv	præsens	præteritum
<i>gale</i>	<i>galer</i>	<i>gol</i>
<i>grave</i>	<i>graver</i>	<i>grov</i>
<i>fare</i>	<i>farer</i>	<i>for</i>
<i>drage</i>	<i>drager</i>	<i>drog</i>
<i>tage</i>	<i>tager</i>	<i>tog</i>

Man kan altså finde støtte for en hypotese om at verber fra 6. aflydsklasse er i færd med at overgå fra det stærktbøjede til et svagtbøjet paradigme ved at se på disse verber hver for sig og tilsammen. Hverken *gol* eller *grov* er med i retskrivningsbogen fra 1996, her er forandringen fra stærktbøjet til svagtbøjet præteritum (fra præteritum1 til præteritum2) fuldt gennemført. På den anden side kan man heller ikke finde former som *tagede* og *dragede*, og dette kan så modsat ses som et tegn på at verber som *tage* og *drage* enten ikke er begyndt at bøjes svagt, eller at der

allerede er en udvikling i gang, men at former som *tagede* og *dragede* blot ikke er blevet accepteret som ligeværdige varianter til *tog* og *drog*.

At noget ikke er med i retskrivningsordbogen, er som bekendt ikke automatisk ensbetydende med at det ikke forekommer, og hvis man vil undersøge om former som *tagede* og *dragede* eksisterer, kan man gå til Ordbog over det Danske Sprog (ODS), eller – måske bedre i tilfældene *tagede* og *dragede* – til nogle af de (især tale)sproglige korpora der findes rundt omkring på forskningsinstitutionerne¹. Sådanne søgninger vil vise at *tagede* er yderst sjælden, men dog forekommende. *Dragede* forekommer stort set ikke, men det gør varianten *drog* heller ikke, så der kan være tale om en begrænsning i brugen af ordet *drage* overhovedet, snarere end i den særlige præteritumsform. Til gengæld dukker afledninger med *drage* gerne op, og gerne i den moderne form: *bedragede*, *afdragede*, *opdragede*.

Alle disse forekomster kan skematisk fremstilles som i fig. 5. Formerne i parentes er former som enten er forældede (har eksisteret og nu ikke bruges mere), eller som ikke er fuldt kurrante endnu. Figuren skildrer altså ét fælles udviklingsmønster med forskellige udviklingstrin (præteritum1 og præteritum2), og de enkelte ord i figuren varierer med hensyn til hvor langt de er nået i denne udvikling.

FIGUR 5. Et igangværende udviklingsmønster

infinitiv	præteritum ¹	>	præteritum ²
gale	(gol)	>	galede
grave	(grov)	>	gravede
fare	for	>	farede
drage	drog	>	(dragede)
tage	tog	>	(tagede)

RETNINGEN MOD 'DET SYSTEMATISKE'

Den igangværende udvikling der er beskrevet ovenfor, foregår efter et mønster. Den er systematisk. Men det at den er systematisk, betyder ikke nødvendigvis at den udgør en monopolagtig systematik. Foruden den systematik som skildrer en udvikling der går fra stærk bøjning til svag

bøjning (som illustreret af eksemplerne ovenfor), kan man også finde andre forandringstendenser i verbalsystemerne.

Som eksempel på en tendens der flytter verber fra de svage bøjningsmønstre til de stærke, kan jeg nævne at jeg en dag gik hen over Hønsebroen i Valby. Her blev jeg passet op af to otte-tiårige drenge som ivrigt og i detaljer fortalte mig om deres pusterør, og hvordan de brugte dem. De fortalte blandt andet om hvordan de havde pustet rønnebær på en jævnaldrende dreng: "og så høl han". Også her er formen *høl* ikke tilfældig, men følger et mønster, nemlig det mønster som de første fire verber i fig. 2 udviser (*krybe* : *krøb*; *bryde* : *brød*; *skyde* : *skød*; *nyde* : *nød*). Et stærktbøjet mønster som veksler mellem *-y-* og *-ø-*. Drengens innovation går altså fra svag til stærk bøjning og i modsat retning end udviklingsmønstret i fig. 5, men den er stadig systematisk betinget.² Præteritumsformen *høl* er måske en enlig svale hos en enkelt tiårig dreng en tilfældig dag på en bro i Valby, og måske kommer *hyle* på længere sigt ikke til at skifte bøjningsparadigme, men før noget kan gribe om sig og etablere sig ordentligt i systemerne og med tiden erstatte gamle systemer, skal nogen jo foretage det første skridt.

En udvikling som indtil videre har mere vind i sejlene, ligger bag verbalformen *hang* i følgende ytring:

hun hang frakken ude på knagen

Tidligere har der været vandtætte skodder mellem to forskellige ord der begge to hed *hænge* i infinitiv, et intransitivt og et transitivt. Det intransitive hed *hang* i præteritum, og det transitive hed *hængte*:

hun hængte frakken ude på knagen

hun hang på gadehjørnerne om aftenen

Dette skarpe skel er ikke så skarpt mere, og det skyldes også systematiske forhold. En bestemt gruppe verber følger parvis to forskellige bøjningsmønstre. De stærktbøjede er intransitive, mens de svagtbøjede er transitive:

FIGUR 6

intransitive		transitive	
infinitiv	præteritum	infinitiv	præteritum
stå	stod	stille	stille-de
sidde	sad	sætte	sat-te
ligge	lå	lægge	lag-de
hænge	hang	hænge	hæng-te

Jf:

den stod på bordet	hun stillede den på bordet
han sad i kantinen	han satte fadet på bordet
hun lå i sengen i går	hun lagde drengen i seng
beskeden hang på døren	hun hængte beskeden på døren

Ved *hænge* er der det særlige at infinitiven er enslydende i begge ord, det er præsensformen også (*hænger*) og participiumsformen (*hængt*). Det hedder:

beskeden hænger på døren	hun hænger beskeden på døren
beskeden har hængt der	hun har hængt beskeden ud
hele ugen	

Det er altså kun i præteritum man formmæssigt kan se en forskel. I alle de andre former kunne der lige så vel være tale om det samme verbum som så nogengange er intransitivt, nogengange transitivt. Sådanne mønstre (verber som kan være både intransitive og transitive) er allerede kendt fra andre verber i dansk.

uden objekt:

nej, jeg vil ikke læse bog nu, jeg spiser stadig
min veninde læser på universitet

med objekt:

Søren spiste resten af kagen
nå, skal vi så læse den bog

Sprogbrugerne kan altså mene at *hænge* følger andre kendte mønstre end lige netop det mønster som skitseres i fig. 6. De kender måske oven i købet også til flere tilfælde hvor præteritum kan have flere forskellige former (jf. *for* : *farede*), og set i det lys giver det fuldt ud mening at der kan opstå ytringer som *hun hang frakken ude på knagen*. Sprogbrugeren opfatter simpelthen *hænge* som ét verbum i stedet for to, og dette verbum har to forskellige præteritumsvarianter (kendt fra andre verber, jf. *for* : *farede*; *opdrog* : *opdragede*) og kan være vekslende transitivt eller intransitivt (også kendt fra andre verber, jf. *spise* og *læse*).

Som ekstra nuancering kan nævnes at det moderne danske *brænde* oprindeligt har været to verber som gik efter mønstret i fig. 6. I middelalderen havde dansk to verber, det intransitive *brinna* og det transitive *brænna*, som opførte sig helt i overensstemmelse med mønstret i fig. 6. For nogle hundrede år siden faldt de to verber sammen, først i infinitiven som lydligt kom til at udtales ens (*brænde*), siden hen i de andre former. Undervejs var der en (lang) overgangsperiode hvor præteritum og perfektum havde dobbelformer, på samme måde som vi i dag ser at præteritum af *hænge* kan bøjes på to måder (*hængte* : *hang*), og at sprogbrugerne ikke nødvendigvis opretholder det skel som er skildret i fig. 6. I svensk, hvor denne udvikling ikke har fundet sted, kan man stadig se skellet:

<i>brinna</i> intransitivt, stærkt bøjet	<i>brænna</i> transitivt, svagt bøjet
huset brann	hon brände hans brev
huset är brunnet	hon har bränt hans brev

SPROGLIGE FORANDRINGER ER MOTIVEREDE

Eksemplerne hidtil viser at de pågældende sproglige udviklinger sker systematisk, der er altså ikke tale om frit slag endsige det rene anarki. Modsat er der heller ikke tale om præcise veje-ad-hvilke alle verber uafledeligt SKAL følge for at holde sig moderne. Dette er en vigtig pointe. I historisk lingvistik taler man gerne om at forskellige sproglige udviklinger er motiverede snarere end forudsigelige. Man kan – når man kigger baglæns ned over et udviklingsforløb – se hvorfor sprogbrugerne finder på at gøre som de gør (man kan gennemskue deres motiver). Man kan for

eksempel se og forstå hvorfor formen *hang* kan bruges både intransitivt og transitivt i moderne dansk. Men man kunne ikke for 200 år siden have forudsagt at denne udvikling ville finde sted. I de forudgående afsnit er det især visse forandringer i verbalsystemet der er blevet brugt som eksempelmateriale, men man kan også lave analyser af andre udviklinger, både grammatiske, lydige (jf. *kø(b)mand*) og betydningsmæssige (jf. *godt*) som viser at nyere former ikke opstår ud i det blå, men er motiverede.

GRAMMATIKALISERING OG UNIDIREKTIONALITET

Sprogbrugerne og deres motiver vender vi tilbage til lidt senere, først skal vi se lidt nærmere på vejene ad hvilke. Som illustration kan vi bruge den bestemte artikel. I de nordiske sprog (minus dele af jysk) er der det særlige forhold at vi hænger den bestemte artikel bag på ordet i stedet for at stille den foran som man ellers gør det i de romanske sprog og i de andre germanske sprog:

hund-en vs. der Hund, the dog, le chien, il cane

Man har allerede meget tidligt³ i fagenes historie haft den teori at den bestemte artikel i de nordiske sprog er udviklet af et demonstrativt pronomen *inn* (dvs. *denne, den der*). Vi finder det som selvstændigt ord i ældre dansk *hin* (med *h-*), og i de andre nordiske sprog forekommer det også.

Hypotesen er som følger: Det demonstrative pronomen *inn* har kunnet kombinere med andre sproglige nominale størrelser, fx substantiver, og sammen har de dannet syntagme. Man har kunnet sige *inn hund* (*hin hund* dvs. *denne/den der hund*) når man særligt ville udpege en ganske bestemt hund frem for andre hunde. I det ældste dansk stod den slags påpegende pronomener ikke nødvendigvis foran det substantiv de indgik i syntagme med (og det gjorde adjektiver, participier, andre pronomener ol. heller ikke). Tværtimod var det langt op i tiden almindeligt at den slags ord stod bag efter substantivet. Op gennem middelalderen kan man se at foranstilling veksler med efterstilling:

kunu sina	sina kunu	(sin kone)
fore grannum allum	fore allum grannum	(for alle naboer)

I historisk perspektiv er det efterstillingen der er ældst. Det har så at sige været mere almindeligt at sige *hund inn* end *inn hund*. På det tidspunkt hvor dansk for alvor har udviklet et system af bestemte artikler, har det netop været det mest almindelige at sige *hund inn*. Denne ordstilling har derfor nemt kunnet omfortolkes af daværende sprogbrugere som at pronominet hørte til substantivet selv, *hund-inn*. Når man talte om en hund, og mente en ganske bestemt hund, var det således almindeligt at sige *hund-inn*. Efterhånden er forbindelsen blev opfattet som én størrelse, snarere end to, og det har blandt vist sig lydligt ved at substantivet og *inn* er smeltet sammen. *I* et *i* –*inn* er kommet til at stå i en tryksvag stavelse, og derfor mister det efterhånden sin distinkte *i*-lyd. I stedet bliver det først udtalt med en af de almindelige svagtrykvokaler (et såkaldt schwa: *ə*), og siden hen (som i moderne dansk) forsvinder det helt i almindeligt talt sprog og giver plads til det stavelsesdannende –*n*.

Kort resumeret går udviklingen altså således til:

- *Inn* er et selvstændigt ord: et demonstrativt pronomen. Dette viser sig blandt andet ved at det kan stå alene (det behøver ikke at kombinere med noget), og det kan bøjes i alle de kategorier der er gældende for demonstrative pronomener – på det aktuelle tidspunkt i gammeldansk vil det sige tal, køn og kasus. Ordstillingen følger de almindelige ordstillingsregler i gammeldansk.
- *Inn* bruges oftere og oftere i kombination med substantiver. Det danner altså syntagme med substantivet, og på dette tidspunkt i gammeldansk kan det stå både foran og bagefter substantivet. Det mest almindelige er efterstilling. Begge ord i syntagmet *hund inn* udtales (mere eller mindre) distinkt, og begge ord i syntagmet bøjes i alle relevante kategorier – på det aktuelle tidspunkt i gammeldansk vil det sige tal, køn og kasus. Hvis man for eksempel vil bøje syntagmet i genitiv, sættes et –*s* på begge ord, *hund-s in-s*, fx *hunds ins hali* (dvs. *hundens hale*).

- *Inn* er blevet en bøjningsendelse: den efterhængte bestemte artikel *–en*. Denne artikel bruges aldrig selvstændigt (den kan ikke stå alene). Dens bevægelsesfrihed er stærkt begrænset – den kan kun stå efterstillet (den foranstillede bestemte artikel (*den*) har en separat udviklingshistorie). Bøjning sker for det samlede syntagmes vedkommende, ikke for enkeltdelene i det. Det hedder altså *hunden-s*, ikke *hund-s-en-s*.

I lighed med de viste udviklinger i verbalsystemet kan udviklingen fra selvstændigt ord til bøjningsendelse således vises at være motiveret, men på dette sted er det en anden pointe der er i fokus: nemlig selve det at et selvstændigt ord under passende omstændigheder kan udvikle sig til at blive en bøjningsendelse. Visse af de historiske lingvister der især arbejder med grammatikalisering, dvs. forandringer der har konsekvens for de grammatiske systemer, taler gerne om et bestemt fænomen som kaldes unidirektionalitet⁴. Begrebet er opstået som en resultat af iagttagelser der ligner den med den efterhængte artikel. Man mener at mange grammatiske markører (som fx bøjningsendelser) er begyndt som selvstændige ord der har udviklet sig i grammatisk retning. Dette kan skildres i en skitse som den i figur 7:⁵

FIGUR 7

leksikon > syntaks > morfologi

Skitsen skal læses som følger: en leksikalsk enhed (dvs. et selvstændigt ord, fx pronominet *inn*) udvikler sig til noget der har funktion i grammatikken, i første omgang i syntaksen (fx når *inn* danner syntagme med et substantiv), siden hen i morfologien (i bøjningssystemerne, fx at danske substantiver kan bøjes i bestemt form, *–en*).

Store dele af nyere forskning i grammatikalisering støtter sig til denne ide. I de konkrete fremstillinger og analyser kan skitserne se en smule anderledes ud, og man kan også finde andre skitser. Men den grundlæggende forestilling at selvstændige ord kan udvikle sig ad grammatisk vej – og at denne vej altid går i samme retning (unidirektionalitet) – gennemsyrrer store dele af litteraturen på området. Selv hvis den ikke eks-

pliciteres direkte i en givet fremstilling, vil man ofte kunne se den implicit ved en litteraturhenvi­sing til Talmy Givón (Givón 1979a: 209; Givón 1979b: 83) eller Christian Lehmann (Lehmann 1982, 1985), og i øvrigt til folk som Bernd Heine, Joan Bybee m.fl. Tanken i sig selv er dog ikke flunkende ny. Som sagt har teorien om den efterhængte bestemte artikel i de nordiske sprog i hvert fald 100 år på bagen (jf. note 3 ovf.), og Franz Bopp, der var pioner i disciplinen sammenlignende sprogvidenskab, formulerede allerede tidligt i 1800-tallet en teori om at kasus­endelser i de indoeuropæiske sprog var dannet af selvstændige ord, nemlig (igen) af pronominer (Bopp 1816, 1833)⁶.

Som endnu et eksempel på at selvstændige ord kan danne basis for grammatiske udviklinger, kan nævnes at dansk bruger *have* som hjælpeverbum ved perfektiver. I moderne dansk kan *have* altså både være et fuldverbum som betegner besiddelse (i videre forstand), og et hjælpeverbum som sammen med et participium danner perfekte tider:

Peter *har* en bog
vi *har* to børn

har du set min bog
jeg *har* stillet cyklen i kælderen

Læg mærke til at hjælpeverbet *have* mangler nogle af de egenskaber fuldverbet *have* har, fx valens. Fuldverbet *have* er divalent og styrer både subjekt og objekt. Hjælpeverbet *have* har ikke valens, valensopgaven varetages i stedet af participiet. Et af kriterierne for om en given størrelse har udviklet sig ad grammatisk vej, er netop om det mister nogle af de egenskaber som det selvstændige ord har. Ved den bestemte artikel galdt det den forholdsvis frie ordstilling, den selvstændige bøjning og den distinkte udtale, i dette tilfælde gælder det valens.

At der vitterlig er tale om to funktionelle varianter af verbet *have*, viser sig blandt andet ved at de to varianter kan indgå i kombination med hinanden:

jeg *har haft* ondt i hovedet hele formiddagen

Sammenholdt med skitsen ovenfor fig. 7 ville man sige at *have* (som hjælpeverbum) er grammatikaliseret frem til det syntaktiske trin. I andre sprog kan man også se at verber der har med besiddelse at gøre, danner basis for perfektive former, og i visse af disse sprog går grammatikaliseringen af besiddelsesverberne et skridt længere end i dansk, og man kan da se at ordene udvikler sig til bøjningsmorfemer (morfologitrinnet i skitsen) (Heine 1997).

Hypotesen om unidirektionalitet står altså centralt i mange teorier om grammatikalisering, og af visse forskere opfattes begrebet grammatikalisering synonymt med denne hypotese: ved grammatikalisering forstås simpelthen den bevægelse hvorved selvstændige ord kan udvikles i grammatisk retning, først på syntaktisk niveau, senere på morfologisk. Selve termen grammatikalisering plejer man at give Meillet æren for når den bruges på denne måde om de processer som fører til at selvstændige ord kan udvikle sig til grammatiske former (Lehmann 1985: 1). Man kan sige meget mere om denne forståelse af grammatikalisering, og meget er blevet sagt – både for og imod -, men uanset om man er enig i hypotesen om unidirektional grammatikalisering eller ej, er det en kendsgerning at mange studier i historisk lingvistik har denne hypotese som fælles referenceramme.

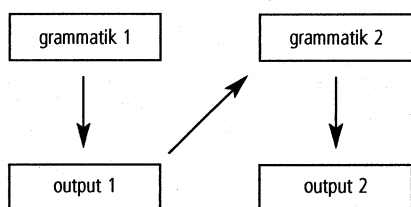
SPROGBRUGERENS ROLLE

Hovedinteressen for den historiske lingvist kan ligge forskellige steder. Det kan for eksempel være hovedinteressen at skildre at en leksikalisk størrelse kan udvikle sig til et grammatisk fænomen som skitseret ovenfor (jf. *inn* > *-en*; fuldverbet *have* > hjælpeverbet *have*). En anden hovedinteresse kan ligge i at undersøge de omstændigheder der bringer sproglig forandring i stand, altså så at sige være mere interesseret i pilene (>) i skitsen i figur 7 end i selve nedfaldspunkterne. Man iagttager forandringer i sproget og går som grundantagelse ud fra at sådanne forandringer ikke er tilfældige, men sker i forhold til en eller anden systematik som giver mening for den aktuelle sprogbruger, og derefter leder man efter en sådan systematik. I den forbindelse kan det være godt at huske på at et hvert lille nyt menneske lærer sit modersmål forfra og ved at iagttage sproget omkring sig. På meget tidlige stadier er imitatio domi-

nerende, men forholdsvis hurtigt opdager det lille barn at der ligger systematikker bag måden sproget praktiseres på, og det vil nu begynde at undersøge og øve sig i disse systematikker. Det er kendskabet til systematikkerne og mønstrene der gør det muligt for barnet efterhånden at kunne producere originale ytringer, snarere end blot gentage (imitere) allerede hørte ytringer. Kendskabet til systematikkerne gør med andre ord barnet i stand til at bevæge sig fra reproduktion til original produktion, og det er selvsagt en umådelig fordel. Arbejdet med at lære at tale er stort, der skal undersøges og trænes meget, men barnet har en klar interesse i at få projektet til at lykkes, og netop derfor lykkes det som regel også – og det på forbløffende kort tid.

Sidst i 1960'erne formulerede slavisten Henning Andersen en teori som synliggjorde disse processers indflydelse på sproglig forandring. Denne teori indgår i mange nyere studier i historisk lingvistik, enten eksplicit og med fuld teoriudredning, eller implicit som en henvisning i litteraturlisten (den typiske henvisning er til Andersen 1973). I teorien indgår en model som ser ud som gengivet i fig. 8:

FIGUR 8

I den følgende præsentation af modellen fremhæves nogle enkelte hovedpunkter, mens andre ikke bliver berørt. Blandt andet dvæler jeg her ved den type sprogforandring som sker inden for et homogent sprogssamfund, mens sprogforandringer som sker som resultat af udefrakommende impulser (kontaktfænomener), ikke bliver drøftet her. Denne begrænsning udspringer ikke af Andersens teorier (jf. Andersen 1973, 1978), men af hensynet til nærværende artikels omfang.

Modellen repræsenterer to sprogbrugere, en ældre og en yngre. Dette skal ikke forstås bogstaveligt som for eksempel en forælder og et barn, men abstrakt som repræsentanter for ældre og yngre sprogbrugere i et sprogsamfund. Den yngre sprogbruger møder mange forskellige ældre sprogbrugere som alle sammen producerer sprog (output), og det er alle disse ældre sprogbrugeres respektive output som her samles under betegnelsen output 1, men for nemheds skyld taler jeg i det følgende blot om 'den ældre sprogbruger' når jeg omtaler grammatik 1 og output 1.

Den ældre sprogbruger har inde i sit hoved en grammatik over sit sprog (grammatik 1) og producerer diverse sproglige udtryk som kommer ud som output (output 1). Sådanne output kan for eksempel være *male* : *malede*, *kalde* : *kaldte*, *tale* : *talte*, og *grave* : *gravede*. Den yngre sprogbruger, for eksempel det barn der øver sig på verbalsystemet, bliver præsenteret for disse output, og netop ikke for grammatikken inde i den ældre sprogbrugers hoved! Ud fra disse output etablerer barnet så en grammatik inde i sit eget hoved (grammatik 2). Når det for eksempel møder output 1 (i dette tilfælde *male* : *malede*, *kalde* : *kaldte*, *tale* : *talte*, og *grave* : *gravede*), kan det på baggrund af dette output mene at tostavede verber med *-a-* i rodvokalen og tryk på første stavelse bøjes i præteritum ved hjælp af en bøjningsendelse og uden vokalskifte, og denne antagelse resulterer i en regel i grammatik 2. I grammatik 2 (den yngre sprogbrugers grammatik) ligger der nu en sådan regel, og et verbum som *fare* lever smukt op til den del af reglen som beskriver stavelsesstrukturen (to stavelser, første stavelse er trykstærk) og vokalkvaliteten i rodstavelsen (*a*). Barnet producerer sine output (output 2) ud fra reglerne i sin egen grammatik, og ud af munden kommer præteritumsformen *farede* i analogi med *malede*, *kaldte*, *talte* og *gravede*, altså i overensstemmelse med mønstret for de svage verber (jf. fig. 3 ovf.).

Tilsvarende kan barnet lægge mærke til et andet mønster – igen baseret på et givet output 1 – hvorefter visse verber bøjes med vokalveksel og uden bøjningsendelse (jf. mønstret for de stærke verber i fig. 2), og det kan komme i tvivl med hensyn til om det ene mønster eller det andet er gældende for et givet ord. Derfor vil det ikke være mærkeligt når barnet i en bestemt periode bruger både *tagede* og *tog* – det øver sig simpelthen i de to (ud fra sine iagttagelser af output 1) mulige måder at bøje verber i præteritum før det beslutter sig for den ene mulighed frem for den anden⁷.

I en del beskrivelser af sproglige forandringer kan man få det indtryk at sproglige forandringer sker af sig selv som en uafvendelig fremadrettet proces. Noget som sker uden sprogbrugernes indblanding. For en del beskrivelser vedkommende kan dette indtryk skyldes at lingvisten simpelthen bliver så optaget af de lingvistiske forhold at hun (i beskrivelsen) glemmer sprogbrugerne. Direkte adspurgt vil en sådan lingvist straks vedkende at sprogbrugerne selvfølgelig spiller en central rolle i sproglige udviklinger, og i en model som Andersens spiller sprogbrugerne ikke bare en central rolle, men udgør selve nøglen til forståelse af nogle af de processer der afstedkommer sproglig forandring.

INDHOLDSFORANDRINGER OG OMFORTOLKNINGER

De viste eksempler fra verbalsystemet skildrer forandringer som finder sted i formerne (i udtrykket), men man kan også iagttage forandringer i indhold. Nedenfor vil jeg først give et kort eksempel fra ordbetydningens verden (*godt*), og derpå vil jeg vise hvordan indholdsforandringer kan finde sted i selve de grammatiske systemer (den bestemte artikel).

Først betydningsforandringen i et enkelt ord. Når den yngre sprogbruger iagttager et ord som *godt*, sker dette på baggrund af output 1, og ikke på baggrund af grammatik 1. Måske fremgår det ikke klart af output 1 at *godt* som unøjagtig mængdeangivelse har medbetydningen *mere end*, og det kan derfor indgå i grammatik 2 som *unøjagtig mængdesangivelse* uden medbetydning, og ikke overraskende vil det resultere i at *godt* i output 2 både bruges om *mere end* og *mindre end*. I mange situationer vil det ikke skabe problemer, først efter et stykke tid – når sprogbrugerne finder ud af at der flere konkurrerende betydningsvarianter til stede – vil ordets betydning blive genstand for diskussion, korrektion og hyperkorrektion.

Mens et enkelt ords betydning kan forandre sig på ganske kort tid, fx over en enkelt generation eller to, sker forandringer i de grammatiske systemer over lang, lang tid. Den slags forandringer sker som resultat af sprogbrugernes omfortolkning af eksisterende systemer, og typisk er der flere forskellige forhold der spiller ind. Den bestemte artikels udviklingshistorie er et eksempel på at sprogbrugerne omfortolker eksisterende systemer.

I moderne dansk har vi et obligatorisk valg mellem ubestemt og bestemt form i substantiverne, men på det tidspunkt i dansk da *inn* var et demonstrativt pronomen, var der i dansk ikke et sådant obligatorisk valg mellem bestemt og ubestemt.

I tiden op til bøjningsendelsens endelige etablering var ordstillingen ikke mere så fri som førhen (jf. *grannum allum* vs. *allum grannum* ovf.), og for en række ordklassers vedkommende var efterstilling slet ikke mulig mere. Faktisk var det stort set kun ordet *inn*⁸ som kunne efterstilles. For den samtidige sprogbruger har foranstilling vs. efterstilling derfor ikke i lige så høj grad som tidligere udgjort stilistiske varianter, og som følge heraf er det efterstillede *inn* ikke længere blevet opfattet som et demonstrativt pronomen på lige fod med andre demonstrative pronominer, men er i stedet blevet fortolket af datidens sprogbrugere som noget andet.

Udtrykt i Andersenske termer har output 1 ikke givet de yngre sprogbrugere anledning til at fortolke det efterstillede *inn* som demonstrativt pronomen, og derfor er det efterstillede *inn* ikke blevet ført ind i grammatik 2 det samme sted som de demonstrative pronominer. Det er i stedet blevet fortolket som noget der står i nær forbindelse med et substantiv, altid efterstillet, og altid med betydningen 'identificerbar diskursreferent'⁹, og det er med denne fortolkning som bestemthedsendelse at *-en* finder vej til grammatik 2.

De processer og de omstændigheder i samtiden der leder frem til at *inn* således løsriver sig fra de andre demonstrative pronominer, kan beskrives yderligere (jf. Heltoft 1998), på dette sted nøjes jeg med endnu en gang at fastslå at sproglige forandringer ikke sker tilfældigt, men systematisk og ud fra mønstre som giver mening for den samtidige sprogbruger. Den ældre sprogbruger oplever nogle gange disse forandringer som forfald, og heraf opstår de – i sandhed – endeløse klagemål fra den ældre sprogbruger, i moderne tid gerne som frustrerede udbrud i læserbrevsspalterne: "Sproget er ikke hvad det har været, og det er altsammen de unges skyld". Dertil er der at sige at: ja, sproget ikke er hvad det har været og sådan har det altid været, og at begynde at skælde ud på de unge er futilt. Sprogforandring sker til alle tider og i alle sprogsamfund og er blandt andet et resultat af det grundlæggende vilkår for naturlige sprog at der for hvert nyt menneske er en ny sprogtilegnelses-

proces i gang med alt hvad dertil hører af sprogiagttagelse og systematisk regeldannelse.

PRODUKTIVITET SOM KRITERIUM

Visse udtryk har det med at overleve ud over sin egen tid, og med udgangspunkt i sådanne udtryk tager jeg hul på artiklens sidste sektion som handler om et af lingvistens vigtigste sprogvurderingskriterier: om noget er produktivt eller ej.

Et eksempel: for ca. 1000 år siden styrede præpositionen *til* genitiv på dansk. Alle nominaler som blev styret af *til*, skulle altså bøjes i genitiv. I moderne dansk styrer *til* ikke genitiv, og nominalet i en præpositionsforbindelse som *til mig* eller *til byen* bliver derfor ikke bøjet i genitiv. Det forhindrer ikke at man i dansk har en håndfuld faste forbindelser som *til havs*, *til bords*, *til søs*, *til køjs* og *til lands* og *til vands*. Alle *-s*'erne er levn fra tidligere tider, fra dengang da *til* styrede genitiv, de er netop ikke et udtryk for at *til* styrer genitiv i moderne dansk. Udtrykt med et nøglebegreb i grammatisk terminologi siger man at reglen *til* + genitiv ikke er produktiv i moderne dansk. Hvis reglen havde været produktiv, ville alle andre nominaler styret af *til* skulle bøjes i genitiv, og sådan forholder det sig bevisligt ikke. Man siger ikke: *jeg skal til København-s* eller *gaven på bordet er til Peter-s*.

Når man foretager en synkron analyse af et givet sprog, fx moderne dansk, er man ikke desto mindre nødt til at forholde sig til at der i et sådant synkront tværsnit dukker forekomster som *til bords* op. Tit kalder man sådanne udtryk for fossiler, idiomer, leksikaliseringer eller simpelt hen faste udtryk. De hører ikke med til et sprog grammatiske systemer, men unddrager sig netop de regler som grammatikken består af. Man kan fx ikke bøje *til bords* i bestemthed eller flertal eller begynde at modificere *bords* med adjektiver (**til stort bords*, **til flot bords*). Den som lærer et nyt sprog, lærer blandt andet at sådanne udtryk har det særlige vilkår i sproget at de friholdes fra sprogsystemets produktive regler. I faste udtryk vil der således ofte være spor af tidligere tiders regler, og resultatet er at et sprog som moderne dansk dels består af en hel masse som er opbygget efter produktive regler, dels af en række overvintrede faste udtryk som vidner om tidligere tiders produktive regler.¹⁰

Når man laver synkrone beskrivelser, er det overordentlig vigtigt at holde disse to bestanddele ude fra hinanden, ellers risikerer man at postulere at *til* styrer genitiv i moderne dansk alene på baggrund af en afgrænset mængde af faste udtryk. Synkrone grammatiske beskrivelser er beskrivelser af et sprogs produktive mønstre, ikke de ikke-produktive. Mønstrene for hvordan man danner præteritum i fig. 2 og 3, er for eksempel produktive. Mønstret for hvordan man kan danne bestemt form af substantiver ved hjælp af en særlig bøjningsendelse, er et produktivt mønster. Mønstret for hvordan man danner perfektive former (hjelpeverbet *have* + valensverbets participiumsform, *har set*, *havde læst*), er også et produktivt mønster.

Kriteriet om produktivitet indgår ufortalt i mange grammatiske beskrivelser, når jeg fremhæver det her, er det fordi nogle af de mest uforsonlige diskussioner i grammatisk beskrivelse skyldes at man overser dette kriterium. Eksemplet med *til* + genitiv er ikke kontroversielt, men det er til gengæld spørgsmålet om konjunktiven i moderne dansk. Mange sprogfolk (og lægfolk) insisterer på at moderne dansk har konjunktiv, og denne insisteren baseres på en afgrænset gruppe faste udtryk som *hun leve*, *det være sig*, *komme dit rige* etc. Men selvom dansk nok ligger inde med faste udtryk som af forskellige grunde er bøjet i konjunktiv (og altså dermed viser tidligere tiders produktive regler), er konjunktiv som bøjningskategori ikke produktiv i dansk. Hvis konjunktiven havde været produktiv i moderne dansk, ville andre verber også have kunnet bøjes, og som de følgende eksempler viser, er det netop ikke tilfældet. Man kan ikke sige **du tal-e godt* i betydningen *gid du taler godt/ jeg ønsker for dig at du holder en god tale*, og ej heller **ved for sen indbetaling betal-e gebyr på 50 kr.* i betydningen *ved for sen indbetaling betales/skal man betale et gebyr på 50 kr.*

AFSLUTNING

Når man beskæftiger sig med historisk lingvistik og anlægger en diakron synsvinkel, foretager man sammenligninger af en række (evt. kun to) forskellige synkrone tværsnit. Eftersom hvert enkelt synkrone tværsnit principielt giver mening for den samtidige sprogbruger, ligger en del af arbejdet netop i at foretage synkrone analyser af tidligere tiders sprog.

Når man har lavet tilstrækkelig mange analyser af både synkrone sprogstilstande og af diakrone sprogforandringer, bliver man efterhånden forvisset om at sproget til alle tider er stabilt og ikke statisk.

Eva Skafte Jensen
Institut for sprog og kultur
Roskilde Universitetscenter
email: eskafte@ruc.dk

NOTER

- 1 Fx Projekt Bysociolingvistik, DK 87-90 ('Bergenholtz korpus'), samlingerne ved Institut for Dansk Dialektologi, Mr. Bean-teksterne (jf. Skytte et al. 1999), og arkiverne ved Dansk Sprognævn.
- 2 Östen Dahl er for tiden igang med at optælle antallet af medlemmer i de forskellige verbalklasser. Hans hidtidige optællinger viser at antallet af medlemmer i de stærktbøjede paradigmer ganske vist er færre end i de svagt bøjede, men at dette antal over tid holder sig nogenlunde konstant. Dette tyder på at der også er tilgang af nye medlemmer til de stærktbøjede paradigmer, og ikke kun bortfald. Jf. Dahl 2001.
- 3 Alle grammatikker over de ældre nordiske sprog omtaler dette som et faktum (Noreen 1904: § 510.7, § 511; Nygaard 1906: 33-34; Iversen 1922: § 105.5, § 148.1-2; Brøndum-Nielsen 1965: § 582. Anm. 1).
- 4 Oversat fra engelsk *unidirectionality*. Det danske ord er ikke ligefrem en æstetisk nydelse, men de forsøg på oversættelse jeg hidtil har hørt, er mislykkede på andre fronter. *Ensretning* såvel som *ensrettethed* lyder normativt i stedet for deskriptivt hvilket er særdeles uheldigt, jf. *motiverethed* vs. *forudsigelighed* osv. I foredrag forsøger folk sig ofte med omskrivninger af typen *den fælles vej/retning* eller *det at de følger den samme retning*, men disse løsninger er heller ikke tilfredsstillende.
- 5 I visse skitser kan man finde et fjerde trin: svind. Men det er tvivlsomt om man kan tale om svind som en del af en grammatikaliseringsproces. Snarere er der tale om sekundære udviklinger andre steder i systemerne som efterhånden gør bestemte typer bøjninger overflødige, hvorefter de forsvinder – og det er en ganske anden sag!
- 6 Detaljerne i Bopp's arbejde er siden hen blevet grundigt eftersat og på adskillige punkter revideret og måske ligefrem tilbagevist (Rasmussen 2002), men selve ideen at selvstændige ord skulle kunne blive til grammatiske elementer, er den samme som den man finder i nyere grammatikaliseringsteorier.
- 7 Folk som over sig i at lære fremmedsprog benytter sig også til dels af disse teknikker, men med nogle vigtige grundlæggende forskelle. For eksempel har folk der lærer fremmedsprog allerede været igennem den proces overhovedet at lære at tale og forstå sprog, den proces skal de ikke igennem en gang til. Desuden har folk som lærer fremmedsprog allerede internaliseret forskellige systematikker fra deres modersmål, og disse internaliserede systemer kan på en og samme tid være en hjælp og en

ulempe når de skal tilegne sig nye sprog (jf. fx Lund 1997). Derfor er der foruden lighederne en hel række faglige problematikker som er særegne for de to slags sprogtilegnelse: hhv. at lære sit modersmål og at lære et fremmedsprog.

- 8 Og *hans* og *sin*.
- 9 Dvs. bestemthedens klassiske indhold, jf. Chafe 1977, GDS,
- 10 Dette fænomen hører ind under det som Hopper kalder for 'layering' (1991).

LITTERATUR

- Andersen, Henning (1973): "Abductive and deductive change". *Language* 49. 765-793.
- Andersen, Henning (1978): "Morphological change: towards a typology". In: Jacek Fisiak (ed.): *Historical Morphology*. 1-50. The Hague, Paris, New York: Mouton.
- Bjerrum, Anders (1966): *Grammatik over Skånske Lov efter B 74*. København.
- Bjerrum, Anders (1967): *Grammatik over De sjællandske Love efter AM 455, 12°. Med tillæg om Jyske Lov efter Flensborghåndskriftet*. København.
- Bopp, Franz (1816): *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache*. Frankfurt a. M.
- Bopp, Franz (1833-): *Vergleichende Grammatik des Sanskrits, Send, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen, Gothischen und Deutschen*. I-III. 3. udg. Berlin 1868.
- Brøndum-Nielsen, Johs. (1965): *Gammeldansk Grammatik*, Vol. V. 'Pronominer'. København: Akademisk Forlag.
- Chafe, Wallace L. (1976): "Givenness, Contrastiveness, Definiteness, Subjects, Topics, and Point of View". In: Charles N. Li (ed.): *Subject and Topic*. 25-55. New York, San Francisco & London: Academic Press, Inc.
- Christoffersen, Marit (1995): "Om forholdet mellom filologi og historisk lingvistik". I: Bente Holmberg: *Sproghistorie i 90'erne*. 169-192. Selskab for Nordisk Filologi, København.
- Dahl, Östen (2001): "The growth and maintenance of linguistic complexity". Offentligt tilgængeligt foredrag i Grammatikaliseringsnetværket, København 7. dec. 2001.

- Diderichsen, Paul (1941): *Sætningsbygningen i Skaanske Lov*. København.
- Givón, Talmy (1979a): *On understanding grammar*. New York, San Francisco & London: Academic Press.
- Givón, Talmy (1979b): "From Discourse to Syntax: Grammar as a Processing Strategy". In: Talmy Givón (ed.) *Discourse and Syntax*. 'Syntax and Semantics, Volume 12. 81-112. New York, San Francisco, London: Academic Press.
- Hansen, Aage (1956): "Kasusudviklingen i dansk". I: *Festskrift til Peter Skautrup*. Universitetsforlaget i Aarhus.
- Heine, Bernd (1997): *Possession – cognitive sources, forces and grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heine, Bernd, Ulrike Claudi & Friederike Hünemeyer (1991): *Grammaticalization – a conceptual framework*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Heltoft, Lars (1998): "Analogy, weight and content". In: Elisabeth Engberg-Pedersen & Peter Harder. *Acta Linguistica Hafniensia*, vol. 30. 103-128. København: Reitzel.
- Hopper, Paul J. (1991): "On some principles of grammaticization". In: Elisabeth Closs Traugott & Bernd Heine (eds.): *Approaches to Grammaticalization*, I-II. 17-35. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Iversen, Ragnvald (1972): *Norrøn grammatikk*. 7. utgave revidert ved E. F. Halvorsen, 2. opplag 1984. Achehoug.
- Jarvad, Pia (1995): *Nye ord, hvorfor og hvordan*. København: Nordisk Forlag.
- Jensen, Eva Skafte (2001): "Om subjektivitet som motivation for sproglig forandring". I: Pia Jarvad, Frans Gregersen, Lars Heltoft, Jørn Lund & Ole Togeby. (red.): *Sproglige åbninger. E som Erik, H som 70*. Festskrift til Erik Hansen. 194-204. København: Reitzel.
- Lehmann, Christian (1982): "Thoughts on Grammaticalization: A Programmatic Sketch". *Arbeiten des Kölner Universalienprojekts* 48. Köln: Institut für Sprachwissenschaft, Universität zu Köln.
- Lehmann, Christian (1985): "Grammaticalization: Synchronic variation and diachronic change". *Lingua e stile*, 20 (3). 303-318.
- Lund, Karen (1997): *Lærer alle dansk på samme måde? – en længdeundersøgelse af voksnes tilegnelse af dansk som andetsprog*. Herning: Special-pædagogisk forlag.

- Meillet, Antoine (1912): "L'évolution des formes grammaticales". *Scienta (Rivista di Scienza)* 12 (26): 6. Optrykt i Meillet 1921: 130-148.
- Meillet, Antoine (1921): *Linguistique historique et linguistique générale*. Paris: Klincksieck.
- Noreen, Adolf (1904): *Altschwedische Grammatik*. Halle: Max Niemeyer.
- Nygaard, M. (1906): *Norrøn syntax*. 2. opplag, uforandret. Oslo: H. Aschehoug & Co. 1966.
- ODS = *Ordbog over det Danske Sprog* (1918-1956). Verner Dahlerup et al. (red.). København: Gyldendal.
- Rasmussen, Jens Elmegård (2002): "Grammatikalisering som princip i Franz Bopp's Vergleichende Grammatik". Indlæg ved det SHF-støttede grammatikaliseringseminar i Rungsted, 2.-4. maj, 2002.
- RO = *Retskrivningsordbogen* (1996): Udgivet af Dansk Sprognævn, 2. udgave. København: Aschehoug.
- Skytte, Gunver, Iørn Korzen, Paola Polito & Erling Strudsholm (red.) (1999): *Tekststrukturering på italiensk og dansk. Resultater af en komparativ undersøgelse / 'Strutturazione testuale in italiano e in danese. Risultati di una indagine comparativa'*. København: Museum Tusculanum.
- Traugott, Elisabeth Closs & Bernd Heine (eds.) (1991): *Approaches to Grammaticalization*, I-II. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.